

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

ІГОР КОЛЯДА
СТЕПАН БОРЧУК
ІГОР ІЛЬНИЦЬКИЙ

**ІВАН
БОГУН**

Харків
«Фоліо»
2021

Частина перша
Іван Богун. Походження. Легенди. Версії

Пошли нам, Боже, нині Богунів,
Щоб вберегли омріяну Державу,
Щоб виростили лицарських синів,
Щоб воскресили розіп'яту славу.

Євгенія Лещук

Конфуцій стверджував: «Часто історію цілих народів, держав творять особистості».

Упродовж більш ніж 350 років до біографії полковника І. Богуна привернута увага істориків. Недостатність та неповнота джерел не дозволяє вивчити та відтворити цілісний портрет постаті І. Богуна, комплексно реконструювати біографію видатного козацького звитяжця.

Історики минулого і сучасні дискутують з приводу питання: чи полковники І. Богун та І. Федорович (Федоренко), які згадуються у тогочасних джерелах, це різні особи, чи це одна й та ж особа. Одні доводять перше, інші — друге. А відповідно існують відмінні біографії видатного сина українського народу.

Існують різні версії походження прізвища «Богун». Так, анонімний автор умовно названого твору «Віршована хроніка» (1682 р.) каже, що прізвище «Богун» походило від назви річки Богу (сучасна р. Південний Буг; Boh — Bohun): «був полковник Богун, прозваний від річки Бог, котрий до короля прибув з козацтвом на воєнні ліки проти Москви». Ця версія також була популярна в народі, і її наводив у одному з своїх листів до видатного історика козацтва Д. Яворницького видатний український актор П. Саксаганський.

В останньому виданні «Реєстру Війська Запорозького» Богун трактується як «назва рослини *Ledum pat ustra*» (богульник, світло-

любна рослина, що цвіте у травні-червні, росте у заболочених і сирих соснових, рідше мішаних лісах, на торф'яних болотах).

Іван Богун, і у цьому історики одноголосні, — представник української православної шляхетської династії Федоровичів. Він був «благородний шляхтич і лицар-козак».

Його батько, Федір Богун, як припускає сучасна історикиня Т. Таїрова-Яковлева, походив із старовинного українського православного роду Федоровичів, що з'явився в Україні, «прибывши с Литвы» (згадується у документах 20-х рр. XVII ст.), але, перебуваючи серед козаків, отримав прізвисько Богун. Точно так же, як Ко-нашевич-Сагайдачний, Вишневецький-Гайда, Іскра-Остриця, Тимофій ШкаMAT-Носач.

Саме слово «Федорович» перекладається з старогрецької як «Богом даний», адже в Україні було дуже широко поширене ім'я «Богдан» («богом даний») замість «Федір». Сам Іван Федорович Богун, як відмічає вже згадана Т. Таїрова-Яковлева, у всіх офіційних документах (у реєстрі 1649 р. під Корсунським договором зі Швецією 1656 р.) іменує себе по батькові — «Іван Федорович», а не на прізвище «Іван Богун».

Серед предків І. Богуна історики називають Данила Федоровича, відомого ватажка українських козаків на службі у короля Яна Собеського.

Батько Івана — Федор (Теодор) Богун, за припущенням істориків, — православний шляхтич гербу «Ястржембец» (назву гербу дав яструб, зображений в нашоломнику): на блакитному полі золотий підкова з золотим Кавалерським хрестом.

Федір Богун орендував містечко Бубнов (в воєводстві Київському, під Каневом, недалеко від Черкас) і вів вельми незалежне для православного шляхтича життя, часом роблячи «наїзди» на сусідів-поляків. Одним з таких сусідів-суперників був Олександр Олекшич, з сином якого Павлом згодом листувався Іван Богун.

Ми не маємо достовірних відомостей про дату народження І. Богуну. Історики припускають, що він народився близько 1608 р. і на момент Хмельниччини йому було приблизно 40 років.

І. Богун, за припущеннями, був вище середнього зросту, міцний у плечах, волосся темно-русяве, очі світлі.

Як представник родової української шляхти Іван Богун мав здобути досить високу освіту. Він, можливо, навчався в одній із братських шкіл або в польському колегіумі, а можливо й у Києво-Могилянському колегіумі. Прекрасний почерк Богун-Федоровича, як відмічають дослідники, який відповідає всім достоїнств українського бароко, не залишає сумнівів в його освіченості.

Припускають, що Іван Богун міг володіти шістьма іноземними мовами. Він не лише розмовляв, а й писав і читав. Згодом у нього були дружні стосунки з унікального таланту людиною, генеральним писарем Івана Виговського Юрком Немиричем, який закінчив чотири університети в Європі, дружив з королем Франції та Швеції, а німецькі герцоги вважали за честь приймати його.

Ще за однією версією, письменника Олександра Дмитрука, зовсім юним Івана відправили на навчання до Німеччини, де він здобув фах інженера-фортифікатора. Дмитрук пише: «...Ще підлітком юного Івана, рятуючи від сваволі магнатів Калиновських, відвозять у Берлін, де він не просто перебуває, а навчається. Закінчивши університет, здобуває фах інженера-фортифікатора. Це єдиний випадок в історії, коли український старшина мав такий рівень підготовки». Згодом наука стала в нагоді: оборони, які він організував, ніхто не здолав. Факт навчання в Берліні, за припущенням О. Дмитрука, підтверджено згадкою австрійського дипломата, який був присутній на змаганнях із фехтування і відзначив особливу вправність та перемогу студента Богуну.

У роки Хмельниччини І. Богун виявить себе ще і майстром зимових боїв. Тому поляки називатимуть його «хитрим зимовим ли-

сом». Ще задовго до поширення цієї практики, він здогадався на зиму кувати коней іншими підковками — з шипами...

Про його молодість також нічого невідомо. Мабуть, як і інші сини шляхти, з молодих літ вправлявся у військовій справі, бо часи були складними. І тільки шляхтич, вправний воїн, міг розраховувати на кар'єрний та життєвий успіх. Так, за однією з версій, Богун міг одночасно орудувати двома шаблями, що дуже і дуже складно робити, особливо сидячи на коні. Якщо це так, то він умів лише за допомогою ніг керувати конем.

Деякі історики-краєзнавці наводять повідомлення про те, що в І. Богуна була задовга шабля. Що це означає? Шабля підбиралася кожним козаком індивідуально. Її лезо мало бути від кінчика пальців до плеча. Якщо в Богуна шабля довша, ніж в інших, то значить, рука теж була довша.

І. Богун, як вважає Т. Таїрова-Яковлева, був серед козаків, які з Я. Іскрою-Остряниним (Остряницею) після козацького повстання, у 1638 р. відступили в майбутню Слобідську Україну та заснували з дозволу московського царя містечко Чугуїв. У 1641 р. козаки збунтувалися, вбили Я. Іскру-Острянина та розійшлися.

Тривожні роки «золотого спокою польської шляхти» (1638—1647 роки) Богун провів в Дикому полі на Сіверському Дінці, отримуючи чудову школу «загоничів», як називали на жаргоні того часу отаманів, які воювали з татарами. «Загоничі», або «вожді полови», так само не визнавали ні польського короля, ні московського царя. Тікаючи від переслідувань поляків-католиків, запорозькі «зłodійські черкаси» (так їх називали московити) проникали на Сіверський Донець в пошуках здобичі і розваг.

Розсварившись з московськими урядовцями в 1641 році, частина козаків полишила район Чугуєва і пішла звідти, перетворившись у вольницю, яка нікому не підкоряється.

Саме цим роком датуються перші достовірні згадки про І. Богуну, які Б. Флоря пов'язав з «Азовським сидінням», коли запорозькі та донські козаки упродовж 1637—1642 р. обороняли фортецю Азов від військ Османської імперії. Саме тоді султан Османської імперії Ібрагім I послав під це місто близько 240 тис. чол. війська та 200 бойових кораблів. Козаки відбили 24 атаки і примусили ворога з великими втратами (до 79 тис. чол.) відступити. Одним із загонів, на думку Б. Флорі, що протистояв кримським татарам на Боровському перевозі через Сіверський Донець, керував «отаман Іванець», тобто Богун. Останній діяв там і в наступному, 1642 році. Далі наводяться унікальні свідчення сучасників-«черкашен» Степана (Стеньки), який служив у прикордонному місті Валуйках, та Тимофія Остаф'єва, котрий перебував на російській військовій службі. За їхніми даними, Іван Богун на початку 1640-х років служив польському королю й отримував звичайну для реєстровця платню. 20 травня 1643 року джерела зафіксували військову сутичку між російським загоном на чолі з В. Струковим, направленим з Воронежа на Дон, та кримськими татарами, і кінними «черкесами» в кількості 200 чол. зі «старійшиною» Іваном Богуном та Федьком у районі Козацького перевозу. Після того запорожці перейшли Сіверський Донець, побували на р. Міус, звідти відправились у «Литву».

У 1643—1645 роках Богун повернувся на береги Сіверського Донця. Після того брав участь у походах проти татар.

1645 року Іван Богун уже воює разом із знаменитим отаманом Семеном Забузьким (саме тим, кого поляки у 1649 р. проголосили гетьманом замість Богдана Хмельницького). Ім'я Забузького постійно зустрічається в Донських справах 1642—1645 рр.

Перебування Богуну на Сіверському Донці, на думку ряду дослідників, й пояснює його відсутність у перших битвах Хмельниччини 1648 року.

Наприкінці 1630-х — на початку 1640-х рр. І. Богун одружився. Імені його дружини історія не зберегла. За переказами, Іван Богун вінчався у церкві Святого Миколи Чудотворця у Вінниці.

У подружжя Федоровичів-Богунів з'явилося два сина. Так, як стверджує О. Дмитрук, в одному джерелі згадується, що старшого сина полковника звали Тимофієм. Згодом, за полковництва Абази-на він був сотником у містечку Тростянець на Вінниччині. Про молодшого поки що зустрічалась згадка лише в одному документі і щось ствердно казати складно.

У книзі «Малоросійський гербовник» вказано, що полковник мав сина Григорія та онука Леонтія. Вони були військовими товаришами.

Історику О. Однороженку вдалося знайти зображення печатки та встановити, як насправді виглядав герб вінницького полковника Івана Богуна. На печатці зображено герб — у ренесансному щиті напрутий лук зі стрілою вістрям додолу, згори дві шестипроменеві зірки. Навколо літери — ИБПВ (Иванъ Богунъ полковникъ вѣнницький).

Івана Богуна знали і цінували навіть вороги. Зокрема, польський критик Й. Ролле писав, що «з 80-ти діячів Хмельниччини Іван Богун найпрекрасніший — поєднаний розум, військові здібності, не заплямував себе жорстокістю, відзначився високою моральністю і вірністю високим ідеалам».

Польський історик середини XVII ст. В. Коховський писав про І. Богуна — «сміливий, розумний... надзвичайно популярний, вміє, як ніхто інший, вдало діяти; сильний і хитрий, як лис; людина відважна і завзята».

Татари називали його «демір адам» (залізна людина), зазначав історик Д. Мишко, ніби за звичку завжди носити під одежею тонкий сталевий панцир, який не брали кулі. Він взагалі здавався невразливим і серед татар про нього розповідали багато байок, різних вигадок і страшних пригод.

Попри всі затемнені колізії його життєвого шляху, із джерел і матеріалів, що нам відомі, постає постать непересічної, яскравої особистості. Це був мужній, безстрашний і відважний воїн-козак, талановитий полководець, безкомпромісний у своїй відданості ідеї служіння своєму народові. Воїн-стратег, далекоглядний політик, Іван Богун був християнином з вражаючою інтуїцією і пророчим даром. Іван Богун — людина-символ багатьох чеснот — був високоморальний, мужній, з глибокою інтуїцією і пророчим відчуттям — як Надлюдина.

Іван Богун не прагнув слави, ні верховенства в командуванні, мав братерську повагу до козаків і надзвичайне вболівання за долю свого народу, тому-то усі так любили його. Богуна природа наділила винятковою красою, могутньою статуєю, глибиною розуму і крицевою силою волі — все в одній людині, чим вражав він усіх прихильників і ворогів — народів інших націй.

Цей козак-шляхтич мав здатність уже самою своєю присутністю заспокоювати тих, хто піддавався паніці, вселяти віру в тих, кому забракло мужності. Богун мав славу командира, здатного дати лад війську за найскрутніших обставин і підпорядкувати ситуацію собі.

Отже, «Богун» — спадкове козацьке прізвисько православних шляхтичів Федоровичів.

Так, для офіційної Речі Посполитої вони були «Федоровичами», а для козаків — «Богунами».

Частина друга
Славетний звитяжець Хмельниччини

Розділ перший
СОРАТНИК ХМЕЛЯ

Іван Богун є одним з найактивніших військових та політичних діячів національно-визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі середини XVII ст.

Як свідчать народні перекази та історичні думи, інші джерела й оцінки істориків (Голобуцький В., Гуржій О.) Іван Богун є одним із чотирьох — він, Максим Кривоніс, Мартин Пушкар, Матвій Борохович — найближчих соратників Богдана Хмельницького.

Проте серед істориків козаччини існують різні погляди щодо участі І. Богуна у перших битвах 1648 р. національно-визвольної війни середини XVII ст.

Одні твердять, що, як свідчать джерела, І. Богун бере активну участь у боротьбі проти поляків. І. Богун, як зазначає В. Голобуцький, дієвий учасник таємних нарад, організованих Б. Хмельницьким. Так, наприкінці 1647 року, (можливо у жовтні), «відбулася так звана рада у діброві (це зібрання на пасіках) поблизу Чигирина... де Богдан Хмельницький і його чотири найближчі соратники — Максим Кривоніс, Мартин Пушкар, Іван Богун і Матвій Борохович — обіцяли повернути козацькі права всім тим, хто був позбавлений їх».

Видатний український історик М. Грушевський у своїй праці «Історія України-Руси. — Т. XIII» вказує, що І. Богун бере діяльну участь в операціях під Львовом, цитуючи Кушевича, який називає

ЗМІСТ

Частина перша	
Іван Богун. Походження. Легенди. Версії	5
Частина друга	
Славетний звияжець Хмельниччини	
<i>Розділ перший. Соратник Хмеля</i>	12
<i>Розділ другий. Славетний оборонець Вінниці</i>	16
<i>Розділ третій. І. Богун у битві під Кам'янцем-Подільським</i>	27
<i>Розділ четвертий. Берестечко. Рятівник козацької армії</i>	30
<i>Розділ п'ятий. Участь у Батозькій битві</i>	50
<i>Розділ шостий. «Черкаські Фермопили». Переможець «непереможного» С. Чарнецького</i>	56
<i>Розділ сьомий. Молдавська кампанія 1653 року. Участь в облозі Жванця</i>	64
<i>Розділ восьмий. Полковник І. Богун і союз із Москвою (1654 року)</i> ...	74
<i>Розділ дев'ятий. Полковник І. Богун у воєнних кампаніях 1654—1655 років</i>	83
<i>Розділ десятий. Полковник І. Богун у воєнних кампаніях 1656—1657 років</i>	92

Частина третя

Полковник Іван Богун у Добу Руїни

<i>Розділ одинадцятий. Полковник І. Богун і гетьман І. Виговський . . .</i>	95
<i>Розділ дванадцятий. Полковник І. Богун і гетьман Ю. Хмельницький</i>	105
<i>Розділ тринадцятий. І. Богун у поході польського короля на Лівобережну Україну (грудень 1663 — січень 1664). Облога Глухова</i>	109
<i>Розділ чотирнадцятий. Трагічна загибель полковника Івана Богуну</i>	115
<i>P. S. У пам'яті народній</i>	119
<i>Використана література</i>	123